

egy több évszázados irodalmi hagyomány felfogását tükrözik. Ugyanakkor a „Gyermeki beszélgetések”-ben kimutatott kétharmados arány az *is* javára a „mélyben” zajló, onnan egyre erőteljesebben felbukkanó, az írásbeliség falát áttörő folyamatokról tudósít. (A grammatikus által megfogalmazott nyelvi eszmény és a gyakorlat között feszülő kisebb-nagyobb ellentmondások arra is figyelmeztetnek, hogy a norma és eszmény, norma és úzus közé nem szabad automatikusan egyenlőségjelet tenni; vö. TOLCSVAI NAGY GÁBOR, A nyelvi norma. In: Studia in honorem P. Fábíán, E. Rácz, I. Szathmári oblata a collegis et discipulis. Bp., 1988. 137—41, uő., NytudÉrt. 144. sz.; stb.)

A szóbeliség — különösen a régi időkben — a nyelvi újítások melegágya, de archaizmusokat szintén őriz. Néha az írásbeliség normája elé fut, viszont konzerválhat is onnan kizáródott formákat. Például a *pedig* kötőszó normán kívüli helyzetből indítja harcát a régibb *kedig* ellen, míg teljes fölényre nem jut; ellenben az ősi *is*-nek és a *s*-nek sikerül megmentenie magát az irodalmi és köznyelv számára. — Természetesen külön vizsgálatot kíván a középmagyar kori táji irodalmi normák állapota, ezek egymáshoz való viszonya. Az *is* írásbeli megszilárdulása, valamint az *es* keleti tájszóvá válása talán azzal is magyarázható, hogy az előbbi a központi, az utóbbi csak bizonyos peremnyelvjárások élőnyelvi támogatását élvezhette. A részletek kiderítése a jövő feladatai közé tartozik.

JUHÁSZ DEZSŐ

Az *interiectio* meghatározása Sylvester Jánosnál

Az MTA Irodalomtudományi Intézetében folynak az előkészületei a „Grammatica Hungarolatina” újabb kiadásának. SYLVESTER JÁNOS munkája a tervek szerint az intézetben szerkesztett nagy múltú sorozatban, a „Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum”-ban jelenik meg (A sorozatot 1930-ban alapította JUHÁSZ LÁSZLÓ; jelenlegi szerkesztői PAJORIN KLÁRA és SZÖRÉNYI LÁSZLÓ). A kiadás előkészítése során sok érdekes kérdés vetődik fel, ezek egyike a magyar terminológia. SYLVESTERnek a magyar grammatikai műszavak létrehozására irányuló törekvéseit sokan méltatták, mégis akad még ezen a területen is pontosítani való.

Hogy milyen fontos problémákra hívhatja fel figyelmünket a „Grammatica Hungarolatina” egy-egy részletének aprólékos vizsgálata, arra igen meggyőző példa SEBESTYÉN ÁRPÁD dolgozata e folyóirat lapjain (A prepozíció meghatározása Sylvesternél: MNy. 1990: 73—5). Ugyancsak a Magyar Nyelvben látott napvilágot KOVÁCS JÁNOS kétrészes tanulmánya (Sylvester János szerepe a magyar nyelvészeti terminológia kialakításában: MNy. 1988: 155—67, 270—83), amelynek az *interiectio*t illető egy-két pontjával vitatkozni szeretnék.

SYLVESTER JÁNOSról szóló monográfiájában BALÁZS JÁNOS a főszövegben a latin grammatikának csak a legfontosabb jellemzőit fejt ki részletesebben, majd a jegyzetekhez utalja az olvasót, és ott jó hét sűrűn teleírt lapon ismerteti a további fontos tudnivalókat (Sylvester János és kora. Bp., 1958. 199, 408—15). A hagyományos nyolc beszédrész tárgyalásával kapcsolatban egyik fő forrásként DONATUST jelöli meg. Az utolsóként említett mondatrész az indulatszó.

„Az *interiectio* meghatározása is egyezik a Donatuséval. [...] E beszédrész egyetlen járuléka Sylvester szerint is, akárcsak Donatusnál, a *significatio*. Az indulatszó négyféle lelkiállapotot fejezhet ki: örömet, fájdalmat, csodálkozást és félelmet [...]. A szerző e felsorolásában is Donatust követi. Az *interiectio* e rövid elemzésével Sylvester befejezi a beszédrészek tárgyalását, s ezzel műve véget is ér” (i. m. 415).

Hivatkozott tanulmányában KOVÁCS JÁNOS részletesebben méltatja SYLVESTER magyar műszavait, köztük az *interiectio* meghatározásában szereplőket is. Idézi SYLVESTER magyar szövegét, megadva a fontosabbnak ítélt kifejezések latin megfelelőjét: „Az közbe uetis az szóbeszédnek egy része [pars orationis], melly leileknek indulattyát [mentis affectum] jeccei [significat] esmeretlen

szóval””. Különösen szerencsésnek találja a lélek indulatának említését: „A latin terminus szó szerinti fordítása nem érzékelteti a definícióban egyértelműen kifejezésre jutó funkciót: 'léleknek indulatját jelenti', ami a mai terminus (*indulatszó*) előtagjában is fennmaradt. A 'mentis affectum' azt is bizonyítja, hogy szerzőnk — korát messze megelőzően — rátapintott a szójelentés összetett voltára: az nemcsak az intellektuális, hanem az emocionális, affektív tényezőket is magába foglalja”. A tanulmányíró az „esmeretlen szóval” latin változatát [*voce incognita*] nem tartja szükségesnek idézni, ám a magyar kifejezéshez a következő magyarázatot fűzi: „Szerintem az 'esmeretlen szó' mögött is ennek a gondolatnak a lényege húzódik meg: a szavak nemcsak az 'ismeretek hordozói', hanem a hozzájuk fűződő 'indulatok'-éi is” (i. m. 276).

Jómagam is szívesen csatlakoznék SYLVESTER „korát messze megelőző” zsenialitásának méltatásához, de a vizsgált probléma sajnos éppen nem ehhez szolgáltat argumentumokat. Be kell látnunk ugyanis, hogy az indulatszó magyarázatánál SYLVESTER semmi másra nem „tapintott rá”, mint a „Grammatica Hungarolatina” írása idején az európai latin nyelvkönyvirodalomban tömegesen elterjedt fordulatokra, és forrásainak korrekt, szó szerinti fordítását adta. Mint látni fogjuk, a mintákat keresve nem is mindig a legjobb szövegváltozatokból merített.

Számos példát lehetne hozni a „mentis affectus” előfordulásaira is, hiszen a DONATUSTól SYLVESTERig eltelt csaknem 1200 év alatt igen sokszor leírták ezt a szókapcsolatot; de érdekesebb problémára irányítja figyelmünket az „esmeretlen szó”. Semmiképpen nem tekinthetünk el attól a körülménytől, amelyik az idézett szerzők figyelmét elkerülte: itt SYLVESTER forrása nem a hiteles DONATUS-hagyomány, hanem egy szövegromlást tartalmazó változat.

Századunk elején RUBINYI MÓZES „tüzetesen egybevetette” DONATUS fennmaradt szövegeit a „Grammatica Hungarolatina”-val. Arra a megállapításra jutott, hogy a „csaknem szóról szóra való átvétel Donatusból [...] a definíciók anyaga”. SYLVESTER valamennyi meghatározását áttekintette, de a DONATUSTól való eltéréseknek csak a tényét jelezte. Így az *interiectio*-nál is csak utalt rá, hogy „itt a felfogás különbözik”, annak mibenlétét nem részletezte (Sylvester és Donatus: Irodalomtörténet 1913: 321—5; 324). A különbséget senki sem kereste; a későbbiekben általánossá vált annak hangoztatása, hogy SYLVESTER definíciói DONATUST követik.

A „De octo partibus orationis” mértékadónak tekinthető kiadásából — amit RUBINYI is használt — egyértelműen kiderül a helyes szöveg. Az „Ars minor” tömör megfogalmazása szerint: „Interiectio quid est? Pars orationis significans mentis affectum voce incondita. Interiectioni quid accidit? Tantum significatio. Significatio interiectionis in quo est? Quia aut laetitia significamus, ut evax, aut dolorem, ut heu, aut admirationem, ut papae, aut metum, ut attat, et siqua sunt similia” (Donati de partibus orationis ars minor. Grammatici Latini IV., kiad. HEINRICH KEIL. A szöveget THEODOR MOMMSEN gondozta. Az 1864-es lipcsei kiadás újranyomása: Heidelberg, 1961. 355—66; 366). Mint láthatjuk, SYLVESTER meghatározása az „Ars minor”-énak felel meg, kivéve az „incondita” kifejezést: ehelyett „incognita”, azaz magyarul „esmeretlen” áll.

DONATUS részletezőbb „Ars grammaticá”-jában az *interiectio* kifejtése is bővebb, de ott is „vox incondita” szerepel: „Interiectio est pars orationis interiecta aliis partibus orationis ad exprimendos animi affectus; aut metuentis, ut ei [eu]; aut optantis, ut o; aut dolentis, ut [heia et] heu; aut laetantis, ut evax. sed haec apud Graecos adverbii adplicantur, quod ideo Latini non faciunt, quia huiusce modi voces non statim subsequitur verbum. licet autem pro interiectione etiam alias partes orationis singulas pluresve subponere, ut nefas, pro nefas. Accutus in interiectionibus certi esse non possunt, ut fere in aliis vocibus inconditas invenimus” (Donati Grammatici Vrbis Romae Ars grammatica. Grammatici Latini IV, 367—402; 391—2).

DONATUS kifejezéseit a későbbi grammatikusok is tiszteletben tartották. SERVIUS kommentárjában is megjelenik a „vox incondita”: „Interiectio nihil habet nisi solum mentis affectum, quae tunc vere interiectio dicitur, quando voce incondita profertur, ut o heu et similia” (Servii commentarius in Artem Donati. Grammatici Latini IV, 405—48; 443). Közeledve időben és térben a „Gram-

matica Hungarolatina” keletkezéséhez, tapasztalhatjuk, hogy mindezeket később is így tudták, ha nem is minden kiadó.

Németországban módom nyílt számos olyan grammatikai munkát átnézni, amelyeket SYLVESTER forrásként használhatott. Ezen a helyen csak röviden utalhatok arra, hogy miért tartom különösen fontosnak az összehasonlítást az 1520-as, 30-as évek német grammatikai irodalmával.

BALÁZS JÁNOS még hivatkozhatott ERIKA ISINGnek a hatvanas években végzett kutatásaira, aki — mint BALÁZS írja, az ő kezdeményezéséhez csatlakozva — a vulgáris nyelvek grammatikai irodalmának kibontakozását vizsgálta Közép- és Kelet-Európában. Eredményeinek összefoglalása BALÁZS JÁNOS megfogalmazásában: „a tőle tárgyalt időszakban a humanisták Donatus elemi fokú nyelvtanát átdolgozva egyre nagyobb mértékben vették figyelembe anyanyelvüket. Így tankönyveik folyamatos átmenetet képeznek a német nyelven írt grammatikákhoz, amelyek így nem véletlenül, hanem az elemi fokú latintanítás során kialakult iskolai hagyományok keretei között jöttek létre” (Hermész nyomában. A magyar nyelvbölcselet alapkérdései. Bp., 1987. 273—4). A párhuzamos latin—német grammatikák kérdéseivel azóta Németországban többen is foglalkoztak (Két tétel az újabb német szakirodalomból: Latein und Volkssprache im Deutschen Mittelalter 1100—1500. Szerk. NIKOLAUS HENKEL—NIGEL F. PALMER, Tübingen, 1992.; HELMUT PUFF, „Von dem schlüssel aller Künsten / nemblich der Grammatica”. Deutsch im lateinischen Grammatikunterricht 1480—1560. Tübingen—Basel, 1995.). Úgy tűnik, ezek alaposabb vizsgálata SYLVESTER szempontjából sem haszontalan. (A témával kapcsolatban az alábbi tanulmányaim jelentek meg: Sylvester János elrejtett kincsei. Szempontok a Grammatica Hungarolatina új kiadásához: Magyar Könyvszemle 1998: 325—35; Grammatica Hungarolatina — Grammatica Latinogermanica. Sylvester János és Marcus Crodellius: Irodalomtörténeti Közlemények 1998: 642—54; A Nádasdy-mecenatúra hatása a magyar irodalmi gondolkodásra. Szempontok Sylvester János Grammatica Hungarolatínájának vizsgálatához = Nádasdy Tamás (1498—1562). Tudományos emlékülés, Sárovar, 1998. szeptember 10—11. Sárovar, 1999. 117—30.) Ez alkalommal csak az *interiectio* tágabb környezetét vázolom.

1527-ben Lipcsében egy kötetben láttak napvilágot három grammatikus, ASPER IUNIOR, DONATUS és PHOCAS munkái. A kiadó DONATUSnak az *interiectió*ról szóló szakaszát magyarázva PRISCIANUS kommentárjára hivatkozik, amelyből kiderül, hogy miért szerepel DONATUSnál az „incondita” kifejezés: „Inconditas invenimus. Hoc est (ut exponens hunc locum Priscianus ait) quae abscondita voce et non plane expressa, proferuntur”. In hoc opusculo continentur tres artis grammaticae authores oppidorumque vetusti, ut quos Priscianus in opere de arte grammatica non semel citat, Asper Iunior, Aelius Donatus, in arte secunda, et Phocas, nuper per Ioannem Caesarium exactissime castigati, ac nunc per eundem denuo recogniti, praeterea ab eodem ipso scholiis passim adiectis illustrati locis videlicet obscurioribus. (Lipsiae, 1527. E6v. Jelzete a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban: H: P 710 8r Helmst. (2)).

PRISCIANUS egyébként DONATUS meghatározását saját grammatikájában is felhasználta, hivatkozva forrására. Egy 1528-as nürnbergi kiadásban is olvasható, amint az indulatszóval kapcsolatban a szerző DONATUST méltatja: igen helyesen teszi, amikor az *interiectio* „abscondita voce” kiejtését említi („De interiectione. [...] Optime tamen de accentibus earum docuit Donatus, quae non sunt certi. Quippe cum & abscondita voce, id est non plane expressa proferant, & pro affectus commoti qualitate, confundantur in eis accentus”. Prisciani Grammatici Caesariensis Libri omnes: De partibus orationis XVI, deque constructione earundem II. [...] Norinbergae, 1528. 217. HAB: A: 107.1 Quod. 2r (2)).

Meggyőződhettem róla, hogy a SYLVESTER szempontjából fontos időszakban a SERVIUS és PRISCIANUS által is méltatott és átvett helyes alak, az „incondita” és a romlott forma, az „incognita” egyaránt sokszor megjelent. Arra is van példa, hogy a hibás latin szöveg szerepel párhuzamosan a nemzeti nyelvű fordítással. TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF AMBROSIIUS MOIBANUSTÓL az *interiectio* meghatározását is idézi. A latin definícióban „incognita” áll. A német változat mégis hibátlan, mert

MOIBANUS éppen a „voce incognita” kifejezést nem fordította le. Talán azért, mert neki is feltűnt, hogy nincs semmi értelme? („Interiectio est pars orationis indeclinabilis significans mentis affectum voce incognita, Bedeuth ein antzeigung der beweeung des gemutes”. A magyar nyelv felfedezése. Bp., 1933. 35. MOIBANUS műve: Paedia Artis Grammaticae. Lipsiae, 1521.)

Érdekes példa a következetlenségre az egyik népszerű DONATUS-kiadás, a CULMANN-féle két párhuzamos redakciója. A munkát 1534-ben Frankfurtban is, Lipszében is kiadták. A frankfurti a helyes változatot („incondita”) hozza: „Interiectio quid est? Pars orationis significans mentis affectum, voce incondita” (Aelii Donati viri clarissimi De octo partibus orationis methodus: quaestiuunculis puerilibus undique collectis, illustrata per Leonardum Culmannum Crailsheymensem, Francofordiae ad Oderam, 1534. E3v. HAB: S: Alv. Bc 409 (5)); az ugyanabban az évben kiadott lipcsei viszont a helytelent („incognita”): „Interiectio quid est? Pars orationis significans mentis affectum, voce incognita” (Aelii Donati viri clarissimi De octo partibus orationis methodus, quaestiuunculis puerilibus undique collectis, illustrata per Leonardum Culmannum Crailsheymensem. Lipsiae, 1534. E5v. HAB: H: P 710 8r Helmst. (1)).

Meg kell említenem, hogy az *interiectio* meghatározásában SYLVESTER másik ismert grammatikai művére a vizsgált tekintetben nem támaszkodhatunk. A „Rudimenta” definíciójából hiányzik a kérdéses bővítmény: „Interiectio est pars orationis, significans mentis adfectum. Interiectioni accidit significatio. Porro aliae interiectiones laeticiam mentis significant. Ut euax. Aliae dolorem, heu, hei, hei, apud Teren. Aliae admirationem, Papae, forma bona, Aliae metum, atar” (Rudimenta Grammatices Donati cum nonnullis novis praeceptiuunculis [...] locupletata. Cracoviae, 1527. G ijr).

Mint az indulatszó példája is mutatja, SYLVESTER egyes kifejezéseit érdemes elhelyezni a grammatikatörténet tágabb összefüggéseiben. A hasonló esetek segíthetnek a források valószínűsítésében is. Az elmondottak alapján például el kell gondolkoznunk rajta, hogy vajon SYLVESTER valóban használta-e SERVIUST és PRISCIANUST, akiktől világosan megtudhatta volna, hogy az *interiecti*ót kifejező hang nem „incognita”, hanem „incondita”. Így az „esmeretlen szó” mögött nem valamiféle zseniális meglátást kell sejtenuünk, hanem szövegromlást: egy olyan változatot, amelyről SYLVESTER nem tudta, hogy eltér a hiteles DONATUS-hagyománytól.

BARTÓK ISTVÁN

A rövidítések természetrajza

A rövidítések mind a köznapi beszédben és írott szövegekben, mind pedig a legkülönbözőbb szakmai szövegekben nélkülözhetetlenek. Ha nem használnánk ezeket, a különböző szövegek terjedelme lényegesen, a természettudományi vonatkozásúaké éppenséggel többszörösére növekedne, egyes szövegek pedig teljesen kezelhetetlenek lennének. A rövidítések egy részéről már nem is gondoljuk, hogy eredetileg rövidítések voltak, másokat pedig szinte nem is tekintünk rövidítéseknek. Mivel a rövidítéseknek sok fajtája van, célszerű osztályoznunk őket.

1. A rövidítések osztályozása. — I. Szavak rövidítései. — Számos gyakran előforduló szót kizárólag az írott szövegekben használunk rövidített alakban. Ilyenek a *például* (pl.), a *vallások* (r. kat., ref., izr.), a *foglalkozások* (tan. ker., orv.) stb. A példák közül is látható, hogy ezekben az esetekben vagy az adott szó első betűjét, vagy az első betűt és még egy-két betűt használunk rövidítésként, és a végére pontot teszünk. Ide sorolhatók azok a — példák között is szereplő — rövidítések is, melyek nem egyetlen, hanem néhány összetartozó szó rövidítését adják. Ritkábban ugyan, de bizonyos főneveket nagy kezdőbetűvel rövidítünk, pl. az égtájak vagy egyes intézmények, pl. *Egyetem* (E), *Akadémia* (A) neveit.